

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Հ. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

(Պատմական գիտությունների
բեկնածու, հնագետ)

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏԱՎՈՒՇԵՑԻ—ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ ԵՎ ՈԼՈՐՈՒՏ ԳՅՈՒՂԸ ՈՐՊԵՍ ՆՐԱ ԿՅԱՆՔԻ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ատմությանը հայտնի են Հովհաննես Տավուշեցի անունով երկու վարդապետներ: Նրանցից մեկն ապրել է ԺԲ դարում և հղել է ժամանակի նշանավոր գիտնական Մխիթար Գոշ վարդապետի ուսուցիչը, ինչպես այդ մասին տեղեկացնում է պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին. «Եւ հանդիպեցաւ Յովանէս վարդապետի Տաւուշեցի անուանեալ, որ ի ժամանակին յայնմիկ երեւելի էր նա գիտութեամբ... Առ սմա կացեալ Մխիթար ամա յոլովս, ուսման Գրոց պարապեալ»¹:

Մյուս Հովհաննես Տավուշեցի վարդապետը, որը մատենագրության մեջ հայտնի է վանական մականունով, ապրել է ԺԲ դարի ութսունական թվականներից մինչև ԺԳ դարի կեսերը (ծնվել է 1181 թվականին և վախճանվել 1251-ին), հղել է նույն Մխիթար Գոշի արժանավոր աշակերտներից մեկը. «Բազումք էին որք աշակերտեցան ի նմանէ վարդապետական բանին, բանդի համբաւ իմաստութեան նորա հռչակեցաւ ընդ ամենայն տեղիս... Բայց երկու ոմանք

ինոցանէ իմաստնագոյնք էին բան զայլսն որք կարող էին զայլս օգտեցուցանել, առաջնոյն Թորոս անուն՝ ի սահմանացն Միլտենւոյ Հայոց... Եւ երկրորդին Վանական անուն, այր սուրբ և պարկեշտ...»²:

Որոշ ուսումնասիրողներ թյուրիմացաբար նույնացնում են այդ երկու տարբեր անձնավորություններին: Ստանալով վարդապետական կոչում, Վանականը թողնում է Նոր Գետկա վանքի դպրոցը և հիմնադրում Խորանաշատ վանքը, ուր և կազմակերպում է իր ինքնուրույն դպրոցը: Խորանաշատ վանքը գտնվում է այժմյան Շամշադինի շրջանի Զինարի գյուղին մոտիկ, անտառի մեջ: Վանքն իր Խորանաշատ անունը ստացել է այն բազմաթիվ խորան-խորշերից, որոնք համաշափ դասավորված են գլխավոր եկեղեցու արևելյան աբսիդի և գավթի արևմտյան պատի մեջ:

Որոշ բանասերներ վանքի կառուցումը դնում են 1191 թվականին: Մինչդեռ վանքի վրա պահպանված շինարարական չորս արձանագրությունները կրում են 1211, 1216, 1220 և 1222 թվականները. ահա այդ արձանագրությունները հաջորդաբար.

¹ «Պատմութիւն Հայոց, արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ», Թիֆլիս, 1909 թ., էջ 195—196:

² Նույն տեղում, էջ 205—206:

1. Գլխավոր եկեղեցու արևմտյան մուտքի շրջանակի վերի շերտի վրա.

«Մին խորան պատարագ մատչի Սերոբին ի տանի Սրբո խաչին, զի դուռն նորա իրաւքն շինեցաւ ի Ու թվ.» (1211):

2. Նույն եկեղեցու արևելյան արքայի դուռնային կողմի խորանի մուտքի վերևում.

«Ուկն (1216) Ես Վարհամ Կանաչողկեցի և ամուսին իմ միաբանեցայ ի հորանաշատոյ Աստուածածինս. ետու զծախս խորանին և վարդապետն հաստատեաց ինձ Բ ժամ ի տանի Սուրբ Գրիգորի՝ անխափան»:

3. Նույն եկեղեցու արևելյան արքայի խորշերից մեկում.

«Ուկն (1220) Ես Աւելդատ Ստրժեցի միաբանեցայ ի հորանաշատոյ Սուրբ Աստուածածինս և ետու զծախս այսմ խորանին՝ յիշատակ ծնողաց և եղբարց իմոց՝ Նաւուրին և Ապիրատին: Եւ վարդապետն հաստատեց Բ ժամ յայսմ խորանին—Ա ի տանի Վարդավարին և Ա Վարագա խաչին՝ անխափան: Հաստատ է կաման Աստուծոյ»:

4. Գավթի հարավ-արևելյան անկյան խորանի մուտքի ճակատակալ բարի վրա.

«Ես Սաւղոմոն միաբանեցա ի վանս հորանաշատոյ և ետու զծախս շինութեան խորանին. և վարդապետն հաստատեց Բ ժամ ի տանի առաքելոցն Պաւղոսի և Պետրոսի ՈՂԱ» (1222):

Վերը մեջ բերված արձանագրություններից որոշակի կերպով երևում է, որ 1220 թվականին դեռ ավարտված չէր եկեղեցու շինարարությունը, իսկ 1222 թվականին՝ նաև գավթինը: Դրանից հետևում է, որ հորանաշատ վանքի կառուցումը 1191 թվականին վերագրելը հակասում է գոյություն ունեցող պատմական փաստերին: Անհավանական է նաև այն ենթադրությունը, ըստ որի վանքի կառուցումը պետք է սկսված լինի 1191 թվականին, որովհետև այդ ժամանակ Վանականը դեռ գտնվում էր Նոր Գետկա վանքում: Վանականը Նոր Գետկա վանքից հեռացած պետք է լինի այն ժամանակ, երբ Մխիթար Գոշը կամովին հրաժարվում է վանքի առաջնորդությունից և այն հանձնարարում իր սիրելի սան Մարտիրոս վարդապետին. իսկ դա, ամենայն հավանականությամբ, տեղի պետք է ունեցած լինի 1209—1210 թվականներին: Հենց այդ տարիներին

էլ պետք է սկսված լինի հորանաշատ վանքի շինարարությունը: Այդ արձանագրություններից, ինչպես և տեղում կատարված ուսումնասիրություններից միաժամանակ պարզվում է, որ Վանականը, եկեղեցու կառուցումը դեռ չավարտած, սկսում է նաև գավթի շինարարությունը. «Առնէր նա շինութս երևելիս, գաւթ շինելով ի կոփածոյ վիմաց ի դուռն մեծ եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ շինեալ էր»:

Ստորագրի շահ Զաւալդդին՝ Պարսկաստանից Դվին և Գանձակ քաղաքների վրայով դեպի Թբիլիսի կատարած իր արշավանքների ճանապարհին, 1225 թվականի վերջերին ասպատակում է նաև հորանաշատ վանքը: Վանականին հաջողվում է իր մի խումբ սաների հետ փախչել, իրենց հետ տանելով վանքի ձեռագիր գրքերն ու թանկարժեք սպասանքը: Գալով վանականի հայրենի գյուղը, նրանք Տավուշ ամրոցի հարավային կողմում, Ուրուտ գյուղի դիմաց, ժայռի մեջ փորում են այլ, որի մեջ նաև եկեղեցի և շարունակում ուսուցումը: Իսկ երբ ունկնդիրների թիվը շատանում է և այլը բոլորին չի տեղավորում, նրանք իջնում են քարափի ստորոտը, ուր կառուցում են իրենց համար բնակելի շենքեր և եկեղեցի:

«Ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ մեծ վարդապետն, որ կոչի Վանական, իւրովը աշխատութեամբ փորեալ էր իւր քարայրս ի կատարս բարձրագոյն քարի միոց, որ կայ հանդէպ գեղջն՝ որ Ուրուտն կոչի, ի հարաւոյ կողմանէ Տաւուշ բերդի. և շինեալ էր յայրի անդ եկեղեցի մի փոքրիկ, և անդ դարձէր զաղթութեամբ. իբրև աւերեցաւ առաջին վանք նորա, որ կայ հանդէպ բերդին Երզնկանից, ի Զաւալդդին Սուլթանէն. և անդ կայր զետեղեալ՝ ժողովեալ բազում գրեանս, զի յոյժ ուսումնասէր էր այրն, մանաւանդ թէ աստուածասէր. և բազումը գային առ նա, և ուսանէին զբանս վարդապետական ի նմանէ: Եւ իբրև շատացան մարդիկն, հարկ եղև նմա իջանել յայրէ անտի, և առ ստորոտս քարին շինեաց եկեղեցի և սենեակս, և անդ դարբնեալ էր»:

Հնագիտական և տեղագրական հետազոտություններից պարզվել է, որ Տավուշ գետը՝ հյուսիսային ուղղությամբ, դուրս գալով բարձր լեռնային տեղանքից, մի մեծ ուղղապատույտ է գործում՝ շեշտակի կերպով թեքվելով դեպի արևմուտք: Ուղղապատույտի վերջում և դեպի արևմուտք թեքվող մասում գետի հունը խիստ նեղանում է՝ կիրճի ձևով:

3 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 333:

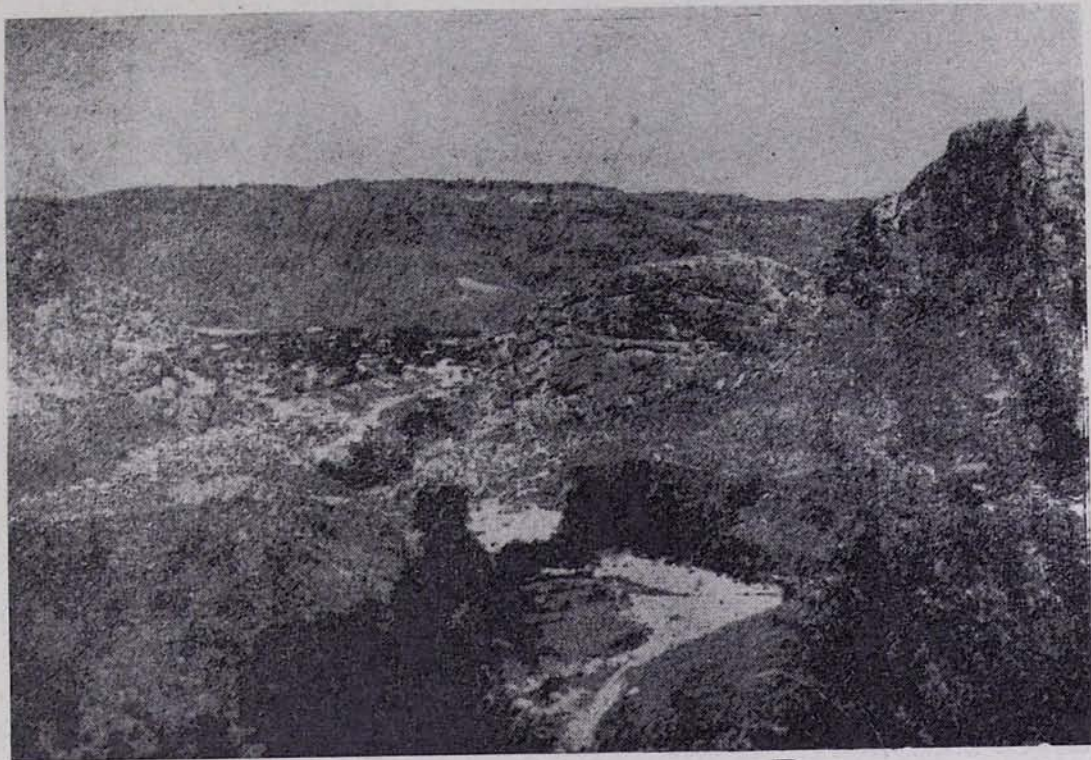
4 Նույն տեղում, էջ 230:

ուր երկու ափերից ուղղաձիգ ձևով վեր են ձգվում բարձր քարափներ: Այդ կողմի քարափի գագաթին նկատելի են Հայաստանի երբեմնի նշանավոր ամրոցներից մեկի՝ Տավուշ բերդի ավերակները, իսկ բարձունքի առջևի ընդարձակ սարահարթի վրա պահպանվել են Վանական վարդապետի ծննդավայրը հանդիսացող Տավուշ ավանի հազիվ նկատելի հետքերը:

Գետի ձախ քարափի հակադիր կողմը նույնպես ժայռոտ է, ուր նկատելի են առանձին քարայրների մնացորդներ. քարափը

վրա եղած բնակավայրի մնացորդները պատկանելիս պետք է լինեն Ուրուտ գյուղին: Շատ հավանական է, որ գյուղն իր Ուրուտ անունը ստացած լինի գետի այդ ուրապտույտից: Դժբախտաբար, առանց հնագիտական պեղումների, հնարավոր չէ ճշտիվ որոշել, թե որո՞նք են այն եկեղեցու և բնակարանների շենքերի մնացորդները, որոնք Վանականը կառուցեց քարափի ստորոտում, գյուղի եզրին:

Վանական վարդապետի՝ Ուրուտ գյուղի մոտ եղած այդ դպրոցը երկար գո-

ՏԱՎՈՒՇ ԳԵՏԻ ԿԻՐՃԸ ՏԱՎՈՒՇ ԱՄՐՈՑԻ ՄՈՏ,
ԴԻՄԱՑԻՑԻ ԲԵՐԴԻ ԳՅՈՒՂԸ:

աստիճանաբար փլվելով, քանդել է նաև եղած քարայրները: Այդ քարափի առջևում, գետի մեծ ուրապտույտի մեջ, ընդարձակ սարահարթի վրա մինչև այսօր էլ պահպանվել են մեծ բնակավայրի բազմաթիվ շենքերի հետքերը՝ դար ու փոսերի ձևով: Կիրակոս Գանձակեցու վերը մեջ բերված նկարագրությոնը ճշտիվ համապատասխանում է այդ վայրին, ուստի անկասկած է, որ Վանական վարդապետը հենց այդ վերջին քարափի մեջ պետք է փորած լինի իր քարայր-եկեղեցին. իսկ դրա առջևում, սարահարթի

յություն չի ունենում՝ վրա հասնող մոնղոլական արշավանքների հետևանքով: Խորանշատ վանքի Զալալեղդինի զորքերի կողմից ասպատակումից մեկ տասնամյակ հետո, 1235 թվականին, մոնղոլական հսկա բանակը Մուղանի դաշտից շարժվում է Ադվանքի, Հայաստանի և Վրաստանի վրա: Այդ զորարանակի մի զորախումբ, Մուղա Նուրինի գլխավորությամբ, Շամքոր քաղաքի վրայով առաջ է շարժվում Տավուշ գետի վրայով: Այդ զորախմբի զորամասերից մեկը 1236 թվականի ամռան սկզբներին գրավում

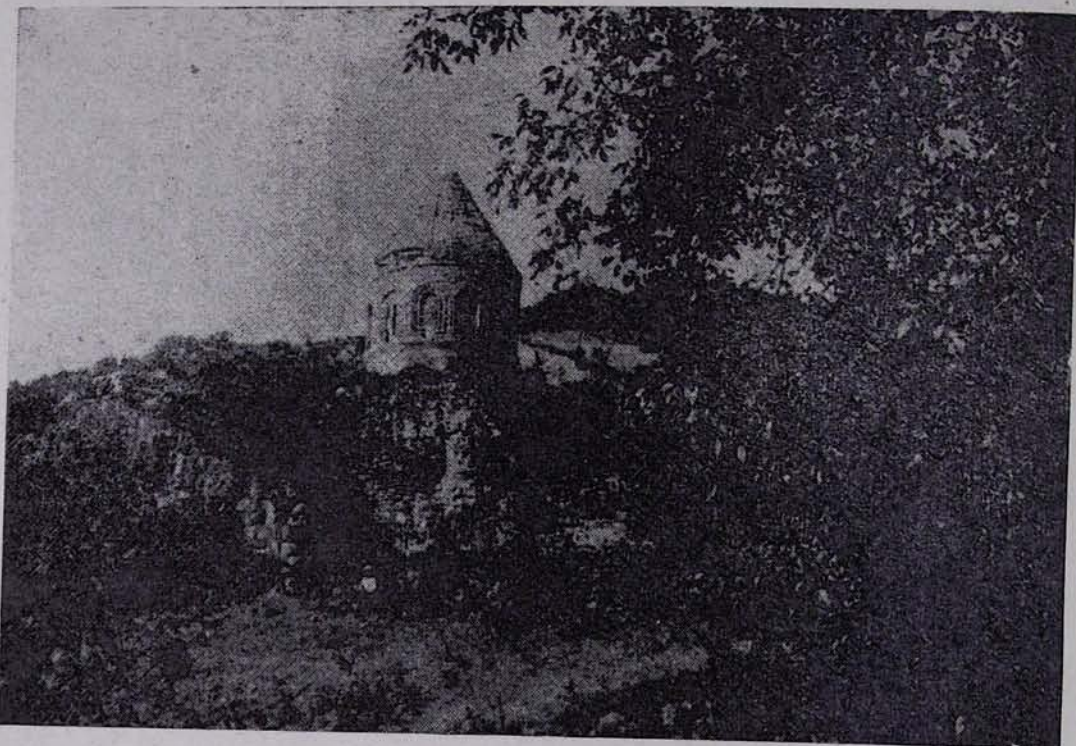
է Տավուշ ամրոցը: Վանականը իր աշակերտների հետ, ինչպես և գլուղի բնակչութիւն մի մասը, փախչում և ապաստանում են քարափի այրում: Մոնղոլական զորքը երեք օր քարափը պաշարելուց հետո գերի է վերցնում բոլորին:

Կիրակոս Գանձակեցին, որը մասնակից է լինում այդ անց ու դարձերին, որովհետև այդ ժամանակ նա նույնպես թողել էր Գոշավանքը և եկել էր աշակերտելու Վանականին, հետևյալ կերպ է նկարագրում այդ անցքերը.

«Իբրև եղև այս կործանումն աշխարհի ի

յայրի անդ, անկանէին առ ոտս վարդապետին, աղաչէին զնա և ասէին. «Գնեա զարին մեր ամենեցուն, և էջ առ նոսա, և արա սէր ընդ նոսա»⁵:

Այնուհետև Գանձակեցին մանրամասն նկարագրում է Վանականի կողմից գլխավորած պատգամավորութիւն Վանդիպումը մոնղոլ հրամանատարի հետ, բանակցութիւնները նրա հետ, իրենց անձնատուր լինելը, կողոպտվելը և գերի տարվելը: Առանձնապես ուշագրավ են Գանձակեցու տեղեկութիւնները գերեվարութիւն ընթացքում

ԽՈՐԱՆԱՇԱՏ ՎԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՔԸ ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎՄՈՒՏՔԻՑ

ժաթարէն, և եկն Մօլար Նուինն յայն սահման, բնակիչք գեղջիցն յայնոցիկ յայր անդ իմեցին, և լցաւ արամբք և կանամբք և յանկտօք. և եկեալ թաթարն պաշարեաց նոսա յայրի անդ. և նոքա համբարս ոչ ուէին և ոչ ջուր. և էր եղանակն ամառնային, էր տօթ յոյժ. և սկսան տապիր յարգելանի նդ՝ իբր ի բանտի. և մանկունքն պապաւէին ի ծարաւոյ, և մերձ էին ի մեռանել. և շնամիքն ձայնէին արտաքուստ, թէ ընդ մեռանիք, ելէք առ մեզ, և տացուք ձեզ երակացու, և թողցուք զձեզ ի տեղուջն երում. և կրկնէին երգմամբ. Ապա որք էին

իրենց կրած անսպասելի տառապանքների, վշտերի ու զրկանքների մասին:

Գերիների այդ տանջանքներն ու տառապանքներն ավելի են սաստկանում, երբ վրա են հասնում աշնանային ցուրտ եղանակները: Նրանց համակում է ահն ու սարսափը, մանավանդ երբ իմանում են, որ գերիներին քշելու են հեռու՝ օտար երկրներ: Ուստի միաձայն որոշում են, ինչ գնով էլ լինի, թեկուզ իրենց կյանքը վտանգի ենթարկելով՝ փախչել ով ուր կարող է: Իսկ

Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 230—231:

պատահում էր, որ ումանց շէր հաջողվում փախչել-ազատվել, այդպիսիներին բռնում, բերում էին բանակը և բոլորի ներկայությամբ տանջամահ անում՝ գերիներին ահաբեկելու նպատակով:

Այնուհետև շարունակվում առաջ շարժումը, այդ զորամասը հասնում է Գազա բերդին և միանում իր զորախմբին, որին ղեկավարում էր վերը հիշատակված Մուլար Նուիրը: Չնայած վանականի բազմիցս խնդրանքներին ու թախանձանքներին՝ ազատ արձակելու իրենց, միշտ մերժում էին ստանում մոնղոլ զորավարի կողմից: Միայն Գազա դաշտի բնակիչների կողմից ուժեղացած ռազմական փնտրումների հետո հաջողվում է ազատել վանականին: Իսկ Կիրակոս Գանձակեցուն հրաժարվում են, թեկուզ որևէ պայմանով, ազատել: Բայց այդ նույն գիշեր հաջողվում է փախչել նաև իրեն՝ Գանձակեցուն, և նա գալիս նորից ապաստանում է Նոր Գետիկ կամ Գոշա վանքում:

«Եվ խնամօքն Աստուծոյ պատահեաց մեզ ի նմին գիշերի գաղտնագնաց լինել ի նոցանէ և գերծանիլ: և եկաք ի տեղի սննդեան մերոյ ի վանքն՝ որ կոչի Գետիկ, և նա աւերեալ էր ի նոցանէ, և այրեալ շինուածքն որ ի նմա, և անդ դադարեցաք»⁶:

Թէ ե՞րբ է Կիրակոս Գանձակեցին թողել Նոր Գետիկ վանքը և գնացել աշակերտելու վանական վարդապետին, ստույգ հայտնի չէ: Գանձակեցու այն վկայությունը, թի «բազում ժամանակս կացաք առ նա ի վարժս կրթութեան ի սահմանս Տաուշ բերդոյ յանապատի անդ՝ զոր ստացաւ ի բնակութիւնս» (էջ 206), ցույց է տալիս, որ նա թողել է Գետիկ վանքը և վանականի մոտ է եկել այն ժամանակ, երբ նա Ուրուտ գյուղի մոտ եղած իր նոր հիմնած անապատումն էր, այսինքն 1225 թվականից հետո:

Վանականի և իր աշակերտների՝ մոնղոլների մոտ գերի լինելու ժամանակը տևում է մի քանի ամիս, 1236 թվականի ամռան սկզբներից. «զի ի տօնի վարդապետին արգելին զմեզ» (էջ 231), մինչև աշնան վերջերը: Ուրուտ գյուղից կամ Տաուշ ամրոցից մինչև Գազա դաշտն ու Գազա բերդը, ինչպես հարկ է ենթադրել, ճանապարհը պետք է անցած լինի Կապտավանքի (Շամշադինի շրջանի Չինչին գյուղի մոտ), Շրի-մուրատի վանքի (նույն շրջանի Վելիգեղ, այժմ Մաղկավան գյուղի մոտ) և Մորո-Ջորո կամ Մովիզի վանքի (Իջևանի շրջանի Մովիզ գյուղի մոտ) վրայով: Այդտեղից նրանց գնացած ճանապարհը իջել է Աղստև

գետի հովիտը և անցնելով գետը, դուրս է եկել՝ միջադաշին տարանցիկ առևտրի, Դվին քաղաքից դեպի Թբիլիսի քաղաքը տանող ուղեգիծը: Ապա այդ ուղեգիծով քիչ առաջ ընթանալուց հետո, այժմյան Իջևանի շրջանի Չոդազ գյուղի մոտ անցել է Ոսկեպար գետը և դուրս եկել Գազա դաշտը, որի, համարյա կենտրոնում բարձրացող Ս. Սարգիս լեռան գագաթին գտնվում է Գազա բերդը:

Որ գերիները մինչև Գազա բերդը հասնելը անցել են վանքերի վրայով, այդ պարզ երևում է Կիրակոս Գանձակեցու հետևյալ վկայությունից.

«... և տարան զմեզ ի փորրագոյն աղբւր մի, որ կայր ի մէջ վանիցն, և ետուն մեզ ջուր, զի յոյժ ծարաւի էաք զաւուրս երիս, և ապա տարան արկին զմեզ ի տեղի ինչ յարգելանի և աշխարհականս ի գաւիթս եկեղեցւոյն. և ինքեանք շուրջ զմեօք պահէին զմեզ զգիշերին, զի ընդ երեկոյն էր օրն, և ի վաղիւ անդր հանին զմեզ ի գլուխ վանիցն ի բարձրավանդակ տեղի ինչ, և խուզեալ առին որ ինչ կայր առ ումեք, որ պիտոյն էր նոցա. և որ ինչ յայրի անդ էր, և որ ինչ սպասք եկեղեցւոյն կամ շուրջառ, կամ ալ անօթ ինչ, կամ խաչ արծաթի...»⁷:

Գանձակեցու այդ վկայությունից որոշակի կերպով իմացվում է, որ նրանք դուրս գալով Ուրուտ գյուղի մոտ գտնվող բարձր բարայրից, ուր երեք օր շարունակ քաղցած ու ծարավ մնացել էին պաշարված վիճակում, նույն օրը երեկոյան հասնում են այդ վանքին:

Ինչպես պարզում են հնագիտական հետազոտությունները, Տաուշ ամրոցից դեպի Գազա բերդ՝ այդ ուղղությամբ ուրիշ վանք գոյություն չունի, բացի Կապտավանքից, որ հնարավոր լինե՞ր մեկ օրում հետիտն, մանավանդ գերեվարության պայմաններում հասնել դրան: Բացի դրանից, Գանձակեցու նկարագրությունը ճշտվի համապատասխանում է Կապտավանքին՝ ինչպես աղբյուրը, վանքից վերև գտնվող բարձունքը, որն այժմ կոչվում է «Խաղանքար», որտեղ խուզարկում են գերիներին, հափշտակելով նրանց ողջ ունեցվածքը:

Ազատվելով գերությունից, վանականը վերադառնում է իր հիմնադրած Խորանշատ վանքը և շարունակում իր ուսումնադաստիարակչական գործը, վանականը եղել է ժամանակի ամենուրեքող և բանիմաց անձնավորություններից՝ մեկը՝ օժտված մարդկային վսեմ հատկություններով: Նրա մոտ են ուսել ժամանակի նշանավոր հայ

6 Նույն տեղում, էջ 239:

7 Նույն տեղում, էջ 233—234:

պատմիչներ Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Բարձրբերդցին, Մաղաթիա աբեղան և շատ ուրիշներ:

Կիրակոս Գանձակեցին մեծ գովեստով է խոսում իր արժանավոր ուսուցչի և վարդապետի մասին: Թվելով հոգևոր, իմացական և մարդկային այն վսեմ հատկությունները, որոնցով օժտված էր նա և որը կարող էր օրինակ ծառայել յուրաքանչյուր մարդու և հոգևորականի համար:

«Աստուածահաճոյ և մեծ վարդապետն Վանական, ... այր սուրբ և պարկեշտ, և յամենայն գործս բարիս յառաջադէմ, ողջախոհ և զգաստ յամենայնի, և վարդապետական բանիւ քան զամենեսին՝ որ ի ժամանակին էին գերազանցեալ, ծննդական մտօք և յարմար բանիւք: Վասն որոյ ղեգերէին առ նա ուսման աղաքաւ ոչ միայն վարդապետական

բանի, այլ ամենայն կեանք նորա և շարժումն անգիր օրէնք էին տեսողացն: Եւ զայս ոչ թէ միայն ականջալուր ասեմ, այլ և ականատեսս իսկ եմ, զի բազում ժամանակս կացաք առ նա ի վարժս կրթութեան...»⁸:

Վանական վարդապետը վախճանվում է 1251 թվականի մարտի 18-ին, շաբաթ օրը և թաղվում իր կառուցած վանքում: «Եւ տարեալ թաղեցին զնա ի գլուխ վանիցն յարեւից կուսէ, մօտ ի փոքրագոյն եկեղեցին, ուր էին գերեզմանք աղքատացն. զի ինքն այսպէս հրամայեաց»⁹: Նրա անշուք գերեզմանը մինչև այսօր էլ պահպանվում է վանքի արևելյան կողմի փոքր գերեզմանոցում և ծառայում է որպես ուխտատեղի հավատացյալ ազգաբնակչության համար:

⁸ Նույն տեղում, էջ 206:

⁹ Նույն տեղում, էջ 334:

